

Szemle

(1956 történeti irodalma 2006-ban)

Charles Gati: Vesztett illúziók *

Charles Gátinak, a washingtoni Johns Hopkins Egyetem magyar származású professzorának több nyelven kiadott műve nagy figyelmet keltett itthon és külföldön, különösen az Egyesült Államokban. Neves Kelet-Európa-szakértők recenzeálták tekintélyes szakfolyóiratokban és napilapokban; elnyerte az Amerikai Szlavisztikai Szövetség Marshall Shulman-díját. A kedvező visszhang megérdemelt: a könyv valóban nagyon érdekes. És az sem véletlen, hogy az 50. évforduló alkalmával megjelent nagyszámú munka közül máig az egyik legnépszerűbb.

Gáti politológus, műve nem hagyományos köztörténetet, hanem esszé, s a műfaj szabályainak megfelelően nem a tényeket felsorakoztató szigorú időrendet, hanem jól felépített logikai sorrendet, koncepciót követ. Alapállása nehezen vitatható. Minden konkrét történeti helyzetben mindig vannak reális alternatívák, amelyeket feltárni, vizsgálni kell, hogy jobban meg lehessen érteni, ami végül is bekövetkezik. A szerző nem vonja kétségbe, hogy ami megtörtént, annak ne lett volna oka, esetleg több is, de nem ért egyet azzal, hogy minden, ami bekövetkezett, szükségszerű lett volna. Nem látja be, hogy miért ne lehetne vizsgálni a „mi lett volna, ha...?” kérdését. Magam úgy vélem, a történelemnek az alternatívák figyelembe vételével végül is azt kell megértetnie és megmagyaráznia, hogy ami megtörtént, az az adott körülmények, erőviszonyok között miért és miként történhetett meg. Gáti a történeti szereplők

* Charles GATI: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 254 p.

megítélésénél két dolgot tart nagyon fontosnak: a bölcsességet, azaz politikai racionalitást és a kompromisszumkészséget.

Az amerikai történész az 1956. október–novemberi eseményeket illetően az Egyesült Államok és a Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos politikáját, Nagy Imre és a kormány tevékenységét és a fegyveres felkelők magatartását veszi górcső alá. Öt alaptételt igyekszik bizonyítani. 1. A magyar lakosság soraiból viszonylag kevesen harcoltak fegyveresen a szovjet hadsereg, tágabban a szovjet uralom ellen, de a felkelők végső célja nem „a [szocialista] rendszer elvetése, csupán megreformálása volt”. 2. A nemzeti felkelésnek(a forradalomnak) nem volt hatékony vezetése, Nagy Imre nem volt alkalmas, karizmatikus vezető. 3. Nem igaz, hogy a szovjet pártvezetés csak az alkalmat kereste, hogy fegyveresen beavatkozhasson. 4. Az Egyesült Államok, ha látszólag határozott politikát is folytatott, valójában „tájékozatlan, és egyben félretájékozott volt” a magyarországi eseményeket illetően. 5. A forradalomnak nem kellett volna szükségszerűen elbuknia, talán lehetséges lett volna egy Jugoszlávia helyzetű és berendezkedésű ország kialakítása Magyarországon 1956-ban és az azt követő években.

Az közhírt, hogy az 1956-os felkelésnek nem volt politikai vezetőrétege, ilyen a Rákosi-rendszer idején nem alakulhatott ki, többek között azért sem, mert az úgynevezett pártellenzék befolyása szűk körre tejt ki, és minimális társadalmi bázisra csak az értelmiség, a párt- és állami bürokrácia táborában tett szert. Ezt a hiányt pótolta az egyetemi és főiskolai ifjúság, amely 1956. október elejétől kezdve mozgolódott az ország nagy egyetemi városaiban; 1956. október 16-án létrehozta saját, a DISZ-től független ifjúsági szervezetét, a MEFESZ-t; megfogalmazta és feliratok, röplapok, plakátok útján terjesztette a néptömegek követeléseit. A budapesti Műszaki Egyetem diákjai kezdeményezték és rendezték meg a többi fővárosi felsőoktatási intézmény közreműködésével az október 23-i nagyszabású tüntetést, amely nyomán kirobbant a felkelés. Az első négy-öt napban Budapest politikai központja az ELTE Bölcsészettudományi Karán volt, ahol az Egyetemi Forradalmi Bizottság ülésezett. (Sopron közéletét mindvégig a helyi MEFESZ irányította.) Az egyetemisták és főiskolások alkották a nemzeti felkelés aktivista gárdáját, az egyetemi központok körüli falvakban, kisvárosokban segítettek megszervezni a nemzeti és forradalmi bizottságokat, élelmiszereket gyűjtöttek és szállítottak Budapestre nemzetközi segítségnyújtó szervezetek adományaival és gyógyszerekkel együtt. A nemzetőrség keretében karhatalmi feladatokat láttak el. A Nagy Imre-kormány megalakulása után a diákmozgalom lassan háttérbe szorult, de kisebb megingásokat leszámítva következetes-

sen támogatta a miniszterelnököt és programját. Kár, hogy Charles Gáti koncepciója kialakításakor a diákság szerepét nem vette kellően figyelembe, pedig elég jelentős szakirodalom áll rendelkezésre e témakörben.¹

A Nagy Imre-kép a kötetben ellentmondásos, erősebbek rajta a negatív vonások, mint felfogásom szerint indokolt lenne. Abban viszont Gátinak igaza van: megkerülhetetlen Nagy Imre 1930-as évekbeli tevékenységének tisztázása. Magyarországon ma ez politikai és érzelmi kérdés, s emiatt nehéz róla beszélni, nem is szólva arról, hogy nem állnak rendelkezésre a megfelelő levéltári források. (A KGB által 1989-ben a volt miniszterelnök lejárata céljából hazaadott, formailag zömében hitelesnek tekinthető iratok ma még nem kutathatók.) Noha Johanna Granville amerikai történész 1995-ben már publikált négy dokumentumot,² és Gáti Moszkvában, a KGB irattárában betekinthezett néhány dokumentumba, kapott néhány iratmásolatot is, amelyeket átadott az 56-os Intézetnek, mindez kevés ahhoz, hogy állást lehessen foglalni. Annyit azonban elfogadhatunk, hogy Nagy Imre 1933. január 17-től a szovjet titkosszolgálat informátora volt, azzal a feladattal, hogy jelentéseket készítse a moszkvai magyar kommunista emigráció tagjairól. Ahhoz, hogy meg lehessen érteni: mi készítette erre a lépésre, jobban kellene ismerni az akkori Szovjetunióbeli viszonyokat, Nagy helyzetét az emigrációban, viszonyát Kun Bélához, Gerőhöz, Révaihoz, Szántó Zoltánhoz és másokhoz. Minden valószínűség szerint nagyon félt attól, hogy letartóztatják, bebörtönzik, esetleg életét veszítheti. Gáti sajnos nem járhatott utána annak, hogy Nagy meddig volt tagja a titkosszolgálatnak. Feltételezésem szerint 1941-ben, a náci Németország agressziója után, amikor minden külföldit biztonsági okokból eltávolítottak a bizalmi állásokból, őt is kizárták az ügynökség kötelékéből, de kapcsolatai nyilván megmaradhattak. Egyetértek azzal a véleménnyel, hogy Nagy Imre múltjának értékeléséhez jobban kellene ismerni ügynöki ténykedését. Tisztázni kellene, hogy mi igaz abból a KGB-s körökből származó állításból, hogy 150 emberről jelentett, s információi hozzájárultak tizenöt fő halálához (akiket kivégeztek, illetve meghaltak a börtönben). Jó

¹ Lásd Egyetemisták és főiskolások követelése 1956 októberében. Dokumentumok. (Az egyetemista és főiskolás diákmozgalom kibontakozása, 1956. október 10–23.) Közli: NÉMETNÉ DIKÁN Nóra–SZABÓ Róbert–VIDA István. *Múltunk*, 2003/4. 280–334.; újabban: *Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. Forradalom-ellenállás-megtorlás. Válogatott dokumentumok*. Felelős szerk.: VIDA István. Szerk., az iratokat válogatta, a jegyzeteket készítette: NÉMETNÉ DIKÁN Nóra–RÉFI Attila–SZABÓ Róbert. A bevezető tanulmányt írta: VIDA István. Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2007.

² Lásd Johanna GRANVILLE: Imre Nagy, aka 'Volodya' – a Dent in the Martyr's Halo? *Cold War International History Project. Bulletin*, 1995. tavasz. 34–37.

lenne, ha belátható időn belül az érintettek periratai hozzáférhetővé válnának Moszkvában, hogy világosabban lehessen látni az ügyben. Ugyanakkor osztom a könyv alkotójának álláspontját: „Véleményem szerint Nagy Imre valóban az NKVD informátora volt, de az együttműködésének területe és jelentéseinek az áldozatokra életére gyakorolt hatása vitatható.” (41.) Továbbá: fel kellene tárni, hogy maga Nagy Imre miként értékelte, miként dolgozta fel saját ügynöki múltját, milyen következtetéseket vont le, s az befolyásolta-e későbbi magatartását, gondolkodását.

Nagyon valószínű, hogy 1944. őszi hazaküldése, bársonyszéke az Ideiglenes Kormányban, PB- és KB-tagsága, majd miniszterelnökké történő kinevezése 1953-ban összefügghetett azzal, hogy megmaradhattak magas szintű szovjet összeköttetései – de semmilyen hiteles forrás nem támasztja alá Rákosi rágalmaival, hogy Nagy Berija embere lett volna, vagy hogy személyesen ismerhette Malenkovot, aki 1939 és 1946 között az SZKP káderosztályának vezetőjeként nyilvánvalóan tudott róla. (A magyar pártelit tagjai közül egyedül arra van forrás, hogy Péter Gábor, az ÁVO, majd az ÁVH vezetője ismerhette Nagy 30-as évekbeli fedőnevét, de neki 1945 nyarától igen szoros kapcsolata volt M. I. Belkin tábornokkal, a szovjet belügyminisztérium, az NKVD kelet-európai elhárító részlegének parancsnokával.³ Kettőjük, Nagy és Péter személyes viszonyáról keveset lehet tudni.) Nagy első miniszterelnöki periódusát, az *új szakasz* politikájának kidolgozását és a végrehajtása során elért eredményeket a kormányfő jelentős politikusi teljesítményének tekintem. Egyetérték azzal, hogy a fordulat politikusi pályáján 1955 januárjában kezdődött, amikor a mindig lojális, a moszkvai elvárásokat teljesítő Nagy Imre nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni, nem fogadta el a szovjet vezetőik politikáját érintő bírálatát, s védelmébe vette a végrehajtott korrekciókat. Leváltása és félreállítása idején sem volt hajlandó engedményeket tenni, harcolt az igazáért, de eredménytelenül. Az igaz, hogy 1956. október 23-a után, a nemzeti felkelés első öt napjában cselekvésképtelenné vált. Mint Gati írja: a számára szokatlan helyzetet nem tudta feldolgozni. Nagyot kinevezték miniszterelnökké, de kormánya csak három nap múlva, október 27-én alakult meg. Ha akarta volna, sem tudta volna átvenni az események irányítását, mert hatalmi eszközei nem voltak,

³ Péter Gábor sajtókezű vallomása. Budapest, 1953. április 20. In: HORVÁTH Ibolya–SOLT Pál–SZABÓ Győző–ZANATHY János–ZINNER Tibor (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 3. k. Kúriai teljes ülések, államvédelmi felülvizsgálatok, „párt”-ítéletek, törvényességi óvások, tárgyalási jegyzőkönyvek.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 338–339.

a Rákosi nevével fémjelzett politikai rendszer összeomlott, a hadsereg, a rendőrség és az biztonsági szervek megbénultak és bomlani kezdtek. Ugyanakkor jó politikusi képességekre vall, hogy – tanácsadóira hallgatva – elfogadta a történetek átértékelését, az ellenforradalom helyett a nemzeti demokratikus forradalomként való minősítést, és kész volt a kompromisszumokra, többek között tárgyalásokra a fegyveres felkelőkkel. A népmozgalom két legfontosabb követelése tekintetében engedményt tett: beleyezett a többpártrendszer helyreállításába és a Varsói Szerződésből való kilépésbe. Mindkettő szándékaitól függetlenül súlyos következményekkel járt.

Ami a felkelők létszámát és az általuk hangoztatott „maximalista követeléseket” illeti, meg kell jegyezni, hogy az események idején fegyverrel a kézben ténylegesen harcolók száma – Horváth Miklós hadtörténetész kutatásai szerint – kb. 2500–5000 főre tehető, tehát mintegy egyharmada annak, amivel Charles Gáti számol. Ha a rendfenntartó feladatokat ellátó nemzetőrség létszámát is fegyelembe vesszük, akkor a felkelők létszáma kb. 20–25 ezer főre tehető. A szabadságharcosok politikai beállítottságukat tekintve különböztek egymástól: voltak közöttük kommunisták, egykori szociáldemokraták, polgári gondolkodásúak és sokan politikai meggyőződés nélküliek, tájékozatlanok. A felkelők fő követelése a szovjet csapatok kivonása és az ÁVH feloszlatása volt. Önálló politikai követeléseket alig fogalmaztak meg, átvették az egyetemista fiatalok főbb pontjait, s nem voltak radikálisabbak náluk. Való igaz, a fegyveres felkelők sem akartak társadalmi rendszerszerválást, „csak” a sztálinista diktatúra felszámolását, szabadságot és nemzeti függetlenséget. Nekik sem volt jövő képük, nem tudták, hogy mi történjék azután, ha netán a szovjetek mégis elhagyják az országot.⁴ Az 1956-os felkelés előkészítetlenül, spontán módon tört ki, egy politikai robbanás következménye volt, amiben nehéz politikai racionalitást keresni. Kár, hogy a szerző vizsgálódásait nem terjesztette ki a főváros melletti vidékre, a 23-át követő napokban kibontakozó népmozgalomra, a tanácsok szerepét átvevő nemzeti és forradalmi bizottságok, a munkás-tanácsok és más új hatalmi szervek megalakulásra, majd 30-a után a po-

⁴ Lásd például a Corvin köziek október 28-i politikai követeléseket is megfogalmazó dokumentumát. (Közli PONGRÁCZ Gergely: *Corvin Köz – 1956*. A szerző kiadása, 1982. 99–100.) A felkelők ekkor még nem támogatták a Nagy-kormányt és új ideiglenes kormány megalakítását sürgették, de naivitásukra, politikában való járatlanságukra vall, hogy Veres Péter írók látták volna szívesen a kormány élén. – Pongrácz Gergely utólag azt mondta, hogy ők a műegyetemisták 16 pontját tartották irányadónak, míg nem olyan régen a MÚOSZ-ban lezajló vitán egy felkelő csoport egykori parancsnoka közölte, ők Tito Jugoszláviáját tekintették mintának.

litikai pártok gyors kiépülésére, mert láthatta volna, hogy sehol nem jelent meg az önkorlátozás mozzanata, a néptömegek kitarítottak követeléseik mellett. Utólag persze láthatóvá vált, hogy a nemzeti egység csak a függetlenség visszaszerzésében teremtődött meg, de a hogyan tovább kérdésében nagyon halványan kezdtek kirajzolódni a jövőre vonatkozó előlé elképzelések, amelyek – ha nincs szovjet intervenció – biztosan felbomlasztották volna a nemzeti összefogást vagy megszüntették volna annak közös élményét.

Charles Gáti könyvében amerikai szerzőtől szokatlanul kemény kritikát mond az Egyesült Államok külpolitikájáról, mindenekelőtt Magyarországgal kapcsolatos politikájáról, valamint a SZER tevékenységéről. Kimutatja, hogy a J. F. Dulles-féle 1952-ben meghirdetett „felszabadítási” és „visszaszorítási” doktrína nem volt más, mint politikai-diplomáciai propaganda, amely 1956-ban lelepleződött. A világ egyik vezető hatalma érdekei szempontjából Magyarország nem volt fontos, a külpolitikai prioritások listáján az utolsók között szerepelt. A SZER révén igyekezett fenntartani a szabadság és függetlenség elérésének reményét, de 1956 előtt alig tett érte valamit, s az 1956 októberi események alatt súlyos hibát követett el azzal, hogy november 1-jéig durva propaganda-hadjáratot folytatott Nagy Imre ellen. A Gáti kérésére felszabadított CIA-dokumentumok alapján rávilágít arra, hogy az amerikai kormányzatot és szerveit az 1956. október 23-i budapesti felkelés teljesen felkészületlenül érte, a CIA-nak csak egyetlen magyarul is tudó ügynöke tartózkodott Budapesten diplomáciai fedésben, akit azonban lekötött hivatali munkája. Washington tájékozatlan volt a történekről, nem tudta, mit tegyen, nem volt kész terve, nem volt elképzelése katonai akcióról, esetleges diplomáciai lépésekről. Az Eisenhower adminisztráció azonban az Egyesült Államok érdekeit szem előtt tartva gyorsan döntött: távol marad Kelet-Európától, nem kíván konfliktusba keveredni a Szovjetunióval. Gáti idézi Dulles külügyminiszter Dallasban október 27-én elmondott nevezetes beszédét, amelyben bejelentette, hogy az USA, noha támogatja egyes államok önállósulási törekvéseit, a kelet-európai országokat nem tekinti potenciális katonai szövetségésének, azaz nem fog katonailag beavatkozni a térségben. Charles Bohlen amerikai nagykövet október 29-én a török, majd az afgán követségen rendezett fogadáson ezt az üzenetet közölte a szovjet pártvezetés tagjaival, Hruscsovval, Bulganyinnal és Zsukovval.⁵ Ez valóban nagyvonalú ajánlat volt, de azt nem lehet nem hangsúlyozni, hogy Budapest vagy Varsó szempontjából

⁵ Charles E. BOHLEN: *Witness to History 1929–1969*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1973. 413.

ez az üzenet azt jelentette, hogy a Moszkva szabad kezet kapott a magyarországi és a lengyel helyzet rendezésére. November 4-e után Washington könyörtelenül kihasználta a nemzeti felkelés leverését a Szovjetunió lejáratására, nemzetközi tekintélyének aláásására.

A Szovjetunió magyarországi politikájáról a könyvben leírtakkal zömmel egyetértek, legfeljebb annyiban más a véleményem, hogy az e politikát meghatározó tényezőket fontossági szempontból másként rangsorolom. Így például Gátinak az 1956. október 31-ei, második szovjet beavatkozással kapcsolatos álláspontjához szeretnék néhány megjegyzést fűzni. Magam is úgy vélem, hogy a Köztársaság téri vérengzés befolyásolta a szovjet pártelnökséget, bár nem hiszem, hogy döntő mértékben. (Kryucsov, aki akkor a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosa volt, a tér sarkából végignézte a pártház ostromát, s nyilván azonnal beszámolt róla feletteseinek, akik nyomban tájékoztatták az SZKP KB-t és a külügyminisztériumot.) Nem tartom valószínűnek, hogy Nagy-kormány megakadályozhatta volna a támadást, ha időben értesül róla. (A miniszterelnököt csak akkor tájékoztatták, amikor a pártház már elesett.) A szovjet döntésben szerepet játszhatott a többpártrendszer bevezetésének bejelentése, ami nemcsak politikai, hanem ideológiai szempontból is veszélyt jelentett Moszkva számára. A kormányfő hibáztatható, hogy hitt Mikoján biztatásának, s nem gondolt arra, hogy a szovjet politikus ígérete nem azonos az SZKP Elnökségének ígéretével. E két tényezőnél véleményem szerint nagyobb súllyal eset latba a 29-én kirobban szuezi válság, amely nemcsak a nemzetközi feszültség elmélyülésével járt együtt, hanem veszélyeztette Moszkva közel-keleti hadállásait, beleértve a „barátinak” tekintett Egyiptomot is. Az izraeli támadás gyors sikere a Sínai-félszigeten riadalmat kelthetett a szovjet fővárosban, a 31-én kora reggel érkezett hírek arról, hogy az angol légierő bombázza az egyiptomi repülőtereket, pánikot okozhattak. Moszkvában sem a pártközpontban, sem a vezérkarnál nem kedvelték, ha a Szovjetunió egy időben a világ két különböző régiójában konfliktusba keveredik. Magyarország és Kelet-Európa a biztonsági és a szövetségi rendszer szempontjából fontosabb volt, mint Egyiptom. Magyarország elvesztése, kilépése a Varsói Szerződésből és esetleg semleges státusba kerülése komoly ideológiai, politikai és biztonsági kockázattal járt volna, s nyilvánvalóan hatást gyakorolt volna a szocialista tábor más országaira is. Ezért a katonai megoldás mellett döntöttek, s nem volt kétséges a szovjet hadvezetés számára, hogy az erőviszony alapján rövid idő alatt leverik a magyarországi felkelést, és lezárják a nyitott magyar-osztrák határt. Bizonyára megkönnyítette a döntést az amerikai kormányzat már említett álláspontja is, bár

dokumentumokkal még nem támasztható alá, hogy a washingtoni üzenetről Hruscovéknak mi volt a véleményük. A kínaiak sem kifogásolták ezt a megoldást, és Hruscov megnyugvására Tito és a jugoszláv pártvezetés utólag, a november 2-ai Brioni szigeti tárgyaláson támogatásáról biztosította a katonai intervenciót. Mindez azt jelentette, hogy október 30-áig még megvolt az a lehetőség, hogy a magyarországi helyzetet békés úton rendezzék – ebben a szellemben hagyta jóvá az SZKP Elnöksége a nevezetes kormánynyilatkozatot, amely másnap megjelent a *Pravdá*-ban. Eddig az időpontig még reális lehetőség volt arra, hogy a szovjet katonai beavatkozást el lehet kerülni. A fentebb említett okok miatt 31-ére gyökeresen megváltozott a helyzet, az intervenció elkerülhetetlenné vált, Nagy Imre kegyvesztett lett. A szovjet katonai beavatkozással a jugoszláv út lehetősége is elmúlt, nem is szólva arról, hogy a jugoszláv követségre menekült Nagy Imre-csoport sorsa körüli viták, majd Nagy Imrékék Romániába történő deportálása súlyosan megterhelték a szovjet–jugoszláv kapcsolatokat, s Moszkva és Belgrád között megromlott a viszony.

Történeti tárgyú esszé estében talán megbocsátható, ha a recenzió nem tesz szóvá apróbb hibákat, ténybeli pontatlanságokat, a forráskritika időnként előforduló elmaradását, bántó ideológiai elfogultságot. Az esszé műfaja továbbá megengedi az iróniát, s az amerikai olvasók talán nem is kifogásolják az olyan fordulatokat, amelyek egy magyarnyelvű tudományos szövegben kissé meglepőek. Ha egy kelet-európai kommunista párt vezetőit „a kommunista maffia tagjainak” nevezik, ha Mao Ce-Tungról az írják, hogy „kótyagos agrárreformer” volt (112.), az nem kelt jó benyomást.

Vida István

Kende Péter: Eltékozolt forradalom?*

A címben feltett kérdésre a szerző egész könyvben adja meg a választ: bizonyos értelemben igen! Egy olyan könyvben, amely kiemelkedik az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából kiadott több száz kötet közül. Nem azzal, hogy új felfedezésekkel: eddig ismeretlen adatokkal, tényekkel, eseményekkel állna elő, hanem azzal, hogy több mint száz egymásra épülő, elmélkedésre készítő kérdést fogalmaz meg, és

* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006. 237 p.